

Aneta Bołdyrew

Rola i funkcje rodziny w pismach polskich ekonomistów na przełomie XIX i XX wieku

Wychowanie w Rodzinie 12, 105-119

2015

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

„Wychowanie w Rodzinie” t. XII (2/2015)

nadesłany: 23.01.2015 r. – przyjęty: 12.10.2015 r.

Aneta BOLDYREW*

Rola i funkcje rodziny w pismach polskich ekonomistów na przełomie XIX i XX wieku

The role and functions of a family in Polish economists' writings at the turn of the XIXth century

Streszczenie

Przemiany w życiu społeczno-gospodarczym na ziemiach polskich na przełomie XIX i XX wieku zmieniły funkcjonowanie rodzin, wyznaczyły nowe normy, wpłynęły na modyfikację wartości związanych z życiem rodzinnym, a także determinowały przeobrażenia funkcji i zadań, pełnionych przez rodziny. Niezmiennie jednak funkcjonującej w majestacie prawa rodzinie przypisywano szereg powinności, służących jej samej i całemu społeczeństwu. Rodzinie przypisywano nie tylko wartości autoteliczne, ale także utylitarne wobec państwa i społeczeństwa. Na przełomie XIX i XX wieku rodzina stała się przedmiotem zainteresowania intelektualistów, publicystów i działaczy społecznych, co zaowocowało szeregiem publikacji o charakterze normatywnym, opisowym, teoretycznym. W społecznym dyskursie na temat rodziny istotną rolę odegrali ekonomiści, którzy pisali o złożonych funkcjach rodziny, koncentrując się na aspektach ekonomicznych, stratyfikacyjnych, prokreacyjnych oraz opiekuńczo-wychowawczych. Zagadnienia te podejmowali galicyjscy uczeni – Stanisław Głąbiński i Adam Krzyżanowski oraz zajmujący się problematyką społeczno-ekonomiczną intelektualiści pochodzący z Królestwa Polskiego – Ludwik Krzywicki, Zofia Daszyńska-Golińska, Aleksander Wóycicki. Celem tych rozważań była diagnoza opisywanej sytuacji i wska-

* e-mail: bow0@poczta.onet.pl

Katedra Historii Wychowania i Pedagogii, Wydział Nauk o Wychowaniu, Uniwersytet Łódzki, ul. Pomorska 46/48, 91-408 Łódź, Polska.

zanie koncepcji wsparcia rodzin ubogich i zaniedbanych. Część specjalistów w Odrodzonej Polsce zajmowała się w wymiarze teoretycznym i praktycznym zagadnieniami polityki społecznej i oświatowej. Omawiane na łamach opracowań naukowych, w prasie specjalistycznej i społecznej rozwiązania mogły zatem być wprowadzone w życie. W okresie II Rzeczypospolitej wielokrotnie widać wpływ tych koncepcji na politykę państwa w aspekcie form wspierania rodzin w realizacji ich podstawowych funkcji.

Słowa kluczowe: funkcje rodziny, ekonomiści, Zofia Daszyńska-Golińska, Ludwik Krzywicki.

Abstract

The changes in the social and economic life in Poland at the turn of the XIXth century changed and influenced also the functioning of the family, marked new norms, influenced the modification of the values connected with family life and also determined the transformations of the functions and tasks fulfilled by the family. Still, the role of the family which functioned according to the law, was to fulfill numerous tasks serving the family itself and the whole of society. A family was prescribed not only intrinsic values but also utilitarian values which were to serve the country and society. At the turn of the XIXth century the family became the object of interest to intellectuals, publicists and social activists which resulted in a number of normative, descriptive and theoretical publications. In social discourse on the family an important role was played by economists who wrote about complex family functions concentrating on economic stratification and educational and protective aspects. The issues were taken up by Galician (Eastern Europe) scientists: Stanisław Głąbiński and Adam Krzyżanowski and intellectuals from the Kingdom of Poland who dealt with social and economic issues: Ludwik Krzywicki, Zofia Daszyńska-Golińska, Aleksander Wóycicki. The aim of the discussion was a diagnosis of the described situation and pointing to the right support of poor and neglected families. Some experts in the reborn Poland researched theoretically and practically the issues of social and educational policy. The solutions described in scientific magazines, in expert and social magazines could, therefore, be introduced in life. During the times of the Second Republic the ideas frequently influenced the policy of the country concerning the support of families in their basic functions.

Keywords: functions of a family, economists, Zofia Daszyńska-Golińska, Ludwik Krzywicki.

Przeobrażenia polityczne, społeczno-gospodarcze i kulturowe zachodzące na przestrzeni XIX w. w krajach Europy i w Stanach Zjednoczonych determinowały zmiany w każdym obszarze życia publicznego i wiązały się z tendencją do objęcia coraz ściślejszą kuratelą aparatu administracyjnego państwa życia jednostek. Wpłynęło to na wzrost zainteresowania rodziną – instytucją spełnia-

jąca szereg zadań i funkcji¹. Jednocześnie wraz rozwojem modelu państwa nowoczesnego w krajach europejskich i w USA rosło zainteresowanie warunkami życia dziecka i normami wychowania w środowisku rodzinnym². Świadomość trudnego położenia wielu grup ludności powodowała, że szczególnie ważnym przedmiotem zainteresowania intelektualistów, publicystów, z czasem także prawodawców i urzędników była sytuacja dzieci w rodzinach o najniższym statusie społecznym³.

Podobnie na ziemiach polskich przemiany w życiu społeczno-gospodarczym w XIX i na początku XX wieku – okresie tym bardziej szczególnym i trudnym, że związanym z brakiem własnej państwowości – zmieniły funkcjonowanie rodzin, wyznaczyły nowe normy, wpłynęły na modyfikację wartości związanych z życiem rodzinnym, determinowały przeobrażenia funkcji i zadań pełnionych przez rodziny. Niezmiennie jednak funkcjonującej w majestacie prawa rodzinie przypisywano szereg powinności, służących jej samej i całemu społeczeństwu. Podkreślano jej wartości autoteliczne, ale także użyteczne wobec państwa i społeczeństwa. Implikowało to rosnące zainteresowanie rodziną intelektualistów, publicystów i działaczy społecznych, co zaowocowało szeregiem tekstów o charakterze normatywnym, opisowym, teoretycznym. Ważną przestrzenią dyskusji była prasa, w tym czasopisma społeczno-kulturalne: „Prawda”, „Tygodnik Ilustrowany”, „Przegląd Tygodniowy”, „Niwa”, „Kłosa”, „Kronika Rodzinna”, czasopisma społeczno-naukowe: „Ateneum” i „Biblioteka Warszawska”, tygodniki redagowane przez postępową inteligencję – „Głos” i „Ogniwo”. O problemach rodziny, ze szczególnym uwzględnieniem położenia i roli kobiet pisano w pismach, które były adresowane głównie do nich: „Bluszczu”, „Tygodniku Mód i Powieści”, „Sterze”. W dyskursie na temat rodziny uczestniczyli przedstawiciele różnych grup inteligencji zawodowej, co przekładało się na obecność tego zagadnienia w fachowym czasopiśmiennictwie: pedagogicznym – m.in. „Przeglądzie Pedagogicznym” i „Nowych Torach”, higienicznym – przede wszystkim „Zdrowiu”, prawniczym – „Gazecie Sądowej Warszawskiej”, „Czasopiśmie Poświęconym Prawu i Umiejętnościom Politycznym”. W dyskusji na temat rodziny istotną rolę odegrali ekonomiści, którzy problemom rodziny, pełnionych przez nie zadań i funkcji poświęcali sporo uwagi w tekstach zamieszczanych w czasopismach społecznych i w fachowych periodykach: „Ekonomiście” i „Czasopiśmie Prawnicy i Ekonomicznym” oraz w pracach zwartych.

Środowisko ekonomistów, zwłaszcza w zaborze rosyjskim i austriackim, wypowiadało się o aktualnych problemach gospodarczych, społecznych i demo-

¹ Por.: B. Szacka, *Wprowadzenie do socjologii*, Oficyna Naukowa, Warszawa 2008, s. 377 i n.

² C. Heywood, *Childhood and Children*, [w:] J. Merriman, J. Winter (red.), *Europe 1789 to 1914: Encyclopedia of the Age of Industry and Empire*, t. I, Thomson Gale, Detroit 2006, s. 427–432.

³ P.N. Stearns, *Childhood in World History*, Routledge Taylor&Francis Group, New York 2006, s. 54–64; G. Benziman, *Narratives of Child Neglect in Romantic and Victorian Culture*, Palgrave Macmillan, New York 2012, s. 120.

graficznych, łącząc te kwestie z problematyką ustrojową i wizją organizacji życia publicznego w Odrodzonej Polsce. Na początku XX wieku nadzieje na odzyskanie niepodległości sprzyjały próbom określenia zasad mających regulować życie społeczne w wolnej ojczyźnie oraz wypracowaniu modelu nowoczesnego państwa. Było to ściśle związane z określeniem zależności między państwem a rodziną, wyznaczeniem granicy sfery prywatnej i publicznej. Uczestnicy dyskursu, zastanawiając się nad rolą państwa jako organizatora życia społecznego, rozważali legitymizację rozciągnięcia jego kontroli nad życiem prywatnym obywateli i ingerencji w życie rodziny.

Na przełomie XIX i XX wieku polscy ekonomiści, podobnie jak ich amerykańscy i zachodnioeuropejscy koledzy, byli żywo zainteresowani przemianami zadań pełnionych przez rodzinę⁴. Pisząc o roli i funkcjach rodziny w dobie przeobrażeń związanych z procesami urbanizacji i industrializacji koncentrowano się na aspektach ekonomicznych, stratyfikacyjnych, prokreacyjnych oraz opiekuńczo-wychowawczych. Uczeni galicyjscy najwięcej uwagi poświęcali dwóm problemom – pierwszym z nich była gospodarcza funkcja rodziny, przemiany w zakresie zmniejszania znaczenia funkcji produkcyjnej gospodarstwa domowego i ich konsekwencjom w zmianie statusu członków rodziny i sposobu wychowania potomstwa. Drugą poruszaną kwestią była realizacja funkcji prokreacyjnej, rozpatrywana w odniesieniu do teorii ludności Thomasa R. Malthusa (1766–1834), angielskiego ekonomisty i duchownego anglikańskiego. Był on twórcą teorii antypopulacjonistycznej, opierającej się na założeniu o istnieniu stałej tendencji do liczebnego wzrostu populacji w tempie przewyższającym produkcję środków utrzymania⁵. Rozwiązaniem problemu miało być zachowanie „moralnej wstrzeźliwości”, późne wstępowanie w związki małżeńskie, a w przypadku najuboższych pozostanie w stanie bezżennym przez całe życie⁶. Jednocześnie Malthus uważał, że człowiek powinien sam zdecydować, czy ma prawo założyć rodzinę i kiedy to zrobić, nie akceptował stosowania w tym zakresie przymusu ze strony państwa czy jakichkolwiek organizacji⁷.

Pisząc o problemach zarobkowej ekonomii rodzinnej i prokreacji polscy ekonomiści pisali, że wybory i postawy jednostek przekładają się w zasadniczy sposób na strukturę ekonomiczną i demograficzną społeczeństwa. Dlatego podkreślano znaczenie racjonalnych zachowań w środowisku rodzinnym i znaczenie

⁴ T. Szlendak, *Socjologia rodziny. Ewolucja, historia, zróżnicowanie*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2012, s. 311–346.

⁵ H. Landreth, D.C. Colander, *Historia myśli ekonomicznej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2005, s. 121; M. Okólski, *Demografia. Podstawowe pojęcia, procesy i teorie w encyklopedycznym zarysie*, Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, Warszawa 2005, s. 198.

⁶ E. Taylor, *Historia rozwoju ekonomiki*, t. I, Wydawnictwo Naukowe, Poznań 1957, s. 85–90.

⁷ „Nie należy ludziom niczego narzucać. Należy każdemu człowiekowi pozostawić wolność wyboru drogi i odpowiedzialność tylko wobec Boga za zło, które popełnia przez wybór mniej odpowiedzialnej drogi”. Zob.: T.R. Malthus, *Prawo ludności*, wyb. A. Krzyżanowski, Gebethner i Wolff, Warszawa – Kraków 1925, s. 144.

oświaty i wychowania w przygotowaniu ludzi do odpowiedzialnych decyzji w zakresie troski o zapewnienie swej rodzinie właściwych zasobów materialnych i dostosowania do nich liczebności potomstwa. Do problemów tych odniósł się Leon Biliński (1846–1923), profesor ekonomii na Uniwersytecie Lwowskim, w wydanym w 1880 roku *Systemie ekonomii społecznej*⁸. Biliński nie zgadzał się z Malthusem w sprawie stale występującej groźby przeludnienia z powodu nadmiernej dzietności w ubogich rodzinach. Uważał, że rozpowszechnienie oświaty, rozwój umysłowy ubogich grup ludności i podwyższenie ich zarobków może przyczynić się do powstania „wyższych wymogów stanu” zwiększenia aspiracji w zakresie chęci posiadania dóbr i własnego rozwoju, co wpłynie na „rozsądne zawieranie małżeństw” i odpowiedzialną realizację funkcji prokreacyjnej⁹.

Podobne poglądy prezentował uczeń Bilińskiego Stanisław Głębiński (1862–1941), ekonomista i prawnik, profesor Uniwersytetu Lwowskiego. W odniesieniu do dzietności podkreślał, że tendencja do „nieskończonego pomnażania i doskonalenia swoich potrzeb” zapobiega lekkomyślnej reprodukcji¹⁰. Dlatego nie zgadzał się ze zwolennikami koncepcji antypopulacjonistycznej, akceptującymi ingerencję w prywatne życie jednostki oraz moralne lub prawne działania mające ograniczać zawieranie małżeństw i prokreację ubogich. Szeroko omawiał uwarunkowania i konsekwencje przemian w zakresie produkcyjnej funkcji gospodarstwa rodzinnego. Zwracał uwagę, że w społeczeństwach tradycyjnych, rolniczych rodzina musiała samodzielnie sprostać wszystkim obowiązkom gospodarskim, obowiązek pracy dotyczył również kobiet, starców i dzieci. Opisując przeobrażenia zachodzące w rozwiniętych systemach gospodarczych Głębiński podkreślał, że wraz z doskonaleniem techniki dochodziło do separacji prac zarobkowych od gospodarstwa rodzinnego, ale jednocześnie zauważał utrzymywanie się tradycyjnego modelu w niezamożnych rodzinach włościańskich, gdzie na początku XX wieku nadal rozpowszechniony był wzorzec, w którym:

„[...] członkowie rodziny mają odpowiednie swoim siłom i zdolnościom zajęcie w gospodarstwie rolnem. Dlatego dzieci przedstawiają dla małego rolnika także siłę wytwórczą, dodatni czynnik w jego gospodarstwie zarobkowym”¹¹.

Zmiany w systemie gospodarczym, a co za tym idzie, w sposobie wypełniania funkcji materialno-ekonomicznej przez rodzinę, uważał za nieuniknione. Podkreślał ich pozytywne konsekwencje, wynikające ze społecznego podziału pracy, w wymiarze technicznym, ekonomicznym, oświatowym, etycznym i cywilizacyjnym.

⁸ L. Biliński, *System ekonomii społecznej*, t. I, Gubrynowicz i Schmidt, Lwów 1880, s. 407–408.

⁹ Tamże, s. 412.

¹⁰ S. Głębiński, *Wykład ekonomiki społecznej wraz z zarysem polityki ekonomicznej i z historią ekonomiki*, nakł. autora, Lwów 1913, s. 129. Zob. także: Tenże, *O systemie fizyokratów w ekonomice społecznej*, nakł. autora, Sambor 1888, s. 140.

¹¹ Tenże, *Wykład...*, dz. cyt., s. 86–87. Tamże, s. 190–191.

Wspomniane zagadnienia podejmował także profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego Józef Milewski (1859–1916), który podkreślał zasadnicze znaczenie rodziny w życiu społecznym. Rozpatrywał rolę rodziny w kontekście jej funkcji reprodukcyjnej, podważając zasadność i skuteczność administracyjnych działań na rzecz utrudniania zawierania małżeństw przez osoby, które nie były w stanie podjąć obowiązkom rodzicielskim. Pisał:

„[...] skuteczniejszym środkiem jest umoralnienie społeczeństwa w kierunku zrozumienia, że małżeństwo jest doniosłą społeczną instytucją, nakładającą poważne obowiązki, mianowicie utrzymania rodzinnego domu, wychowania i wykształcenia dzieci”¹².

W jego sposobie opisu relacji między państwem, społeczeństwem i jednostką, pragnącą założyć rodzinę, widoczne były elementy eugenicznego stylu myślenia, obawy przed prokreacją osób niezamożnych, chorych, w nieodpowiednim wieku¹³.

Refleksje te inspirowały innego galicyjskiego uczonego, Adama Krzyżanowskiego (1873–1963), ekonomistę, profesora i rektora Uniwersytetu Jagiellońskiego. Uważając, że od struktury i wielkości rodziny zależy bezpieczeństwo demograficzne i ekonomiczne kraju. Podkreślał konieczność uświadamiania społeczeństwu pełnej odpowiedzialności za własną rodzinę i dostosowanie jej wielkości do zamożności. Uznawał, że postęp cywilizacji, poprawa warunków bytu, podniesienie poziomu higieny zmieniają trwale prokreacyjne postawy ludności. Zakładał, że zmniejszenie śmiertelności dzieci wpływa na ograniczanie ich liczby w rodzinie, co wynika z przyjęcia w lepiej rozwiniętych krajach wyższych norm wychowania potomstwa, jest związane z obowiązkową edukacją, dążeniem do zapewnienia dzieciom odpowiedniego statusu społecznego¹⁴. Podkreślał, że właściwe wypełnianie w rodzinie funkcji stratyfikacyjnej i opiekuńczo-wychowawczej gwarantuje właściwy poziom diety, zapewnia dobre warunki dla rozwoju państwa¹⁵.

Będąc zwolennikiem maltuzjanizmu, a jednocześnie przeciwnikiem neomaltuzjanizmu Krzyżanowski uważał, że na drodze właściwego wychowania społecz-

¹² J. Milewski, *Ludność*, [w:] J. Milewski, W. Czerkawski, *Polityka ekonomiczna*, t. I, Księgarnia Spółki Wydawniczej Polskiej, Kraków 1905, s. 106–107.

¹³ Tamże.

¹⁴ A. Krzyżanowski, *Teoria Malthusa ze szczególnem uwzględnieniem jej stosunku do prawa zmniejszającego się przychodu z ziemi*, Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1908, s. 51–53.

¹⁵ W 1925 roku ubolewał, że w Polsce wojna nie zmieniła postaw demograficznych ludności, a zbyt wysoka liczba urodzin wpływa na nadmierny przyrost. Uważał, że największą wadą Polaków jest „lekkomyślność w płodzeniu dzieci”, co utrzymuje dysproporcje między przyrostem ludności i środków jej utrzymania, a w rezultacie prowadzi do pogłębiania pauperyzacji biednych i osłabia potencjał kraju. Zob.: A. Krzyżanowski, *Pauperyzacja Polski współczesnej*, Krakowska Spółka Wydawnicza, Kraków 1925, s. 41, 116.

no-moralnego, wpojenia ludziom odpowiedzialności za swe decyzje w kwestii zawarcia małżeństwa i posiadania dzieci społeczeństwo może osiągnąć odpowiedni stan liczebny i poziom etyczny. Podkreślał, że pochopne zakładanie rodziny, przy braku środków na wychowanie dzieci, prowadzi do dramatów w życiu jednostek – biedy, marginalizacji, złego zdrowia, chorób, przedwczesnej śmierci, ale ma także konsekwencje w wymiarze zbiorowym, stanowiąc groźbę gospodarczej i politycznej katastrofy państwa. Odrzucał metody zalecane przez neomaltuzjanistów, a więc antykoncepcję i przerywanie ciąży. Akceptowanym środkiem utrzymania właściwego poziomu płodności miało być niewczesne zawieranie małżeństw, opóźnienie momentu posiadania potomstwa do chwili, kiedy rodzice mogą mu zapewnić właściwe warunki wychowania¹⁶. Nie zgadzał się jednak z prawem interwencji w życie prywatne rodzin, propagował chrześcijańskie zasady moralności, które uważał za jedyny dopuszczalny i najskuteczniejszy zarazem sposób regulacji procesu reprodukcji, realizowany na gruncie rodziny, zabezpieczający jej bezpieczeństwo oraz równowagę społeczną w aspekcie demograficznym i ekonomicznym.

Zagadnienia roli, złożonych funkcji i zadań rodziny szerzej analizowali intelektualiści pochodzący z Królestwa Polskiego, zajmujący się problematyką społeczno-ekonomiczną – Ludwik Krzywicki (1859–1941), Zofia Daszyńska-Golińska (1866–1934) i Aleksander Wóycicki (1878–1954). W porównaniu do wspomnianych wcześniej ekonomistów galicyjskich poruszali oni znacznie więcej kwestii związanych z sytuacją i rolą rodzin w różnych środowiskach społecznych, pisali o industrializacji i migracjach ludności w kontekście ich wpływu na przeobrażenia w funkcjonowaniu rodzin, zmienności form życia rodzinnego, ewolucji norm i wartości, modyfikacji ról pełnionych przez poszczególnych członków rodziny. W pismach tych uczonych więcej miejsca poświęcano także problemom natury edukacyjnej, znaczeniu wychowania i socjalizacji w środowisku rodzinnym oraz potrzebie wspierania rodziny w realizacji tych zadań przez szkołę i inne instytucje oświatowe i opiekuńcze.

Położeniu rodziny, zwłaszcza w ubogich środowiskach miejskich, wiele uwagi poświęcał Ludwik Krzywicki – jeden najbardziej wszechstronnych polskich uczonych, w pracy naukowej oraz działalności publicystycznej zajmujący się wieloma dyscyplinami naukowymi¹⁷. Pisał o problemach społecznych, estetycznych, etycznych, ekonomicznych, religijnych, oświatowych; ma trwałe miejsce również w obrębie nauk o wychowaniu¹⁸. Z perspektywy ekonomii i socjologii Krzywicki analizował wpływ industrializacji i migracji na przemiany

¹⁶ D. Grzybek, *Nauka czy ideologia. Biografia intelektualna Adama Krzyżanowskiego*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2005, s. 91, 123.

¹⁷ Większość jego dorobku piśmienniczego została wydana w: L. Krzywicki, *Dzieła*, t. I–IX, red. J. Lutyński i in., PWN, Warszawa 1959–1974.

¹⁸ I. Lepalczyk, *Co Ludwik Krzywicki dał polskiej pedagogice społecznej*, „Pedagogika Społeczna” 2002, nr 2, s. 23–32; J. Miąso, *Ludwik Krzywicki. Działalność i ideologia oświatowa*, Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, Warszawa 1964, passim.

społeczne, moralne i obyczajowe¹⁹. Rodzina, jako instytucja i ważna grupa społeczna, była wielokrotnie przedmiotem jego obserwacji. Pisał na temat rodzin w społeczeństwach pierwotnych, przemianach struktury rodziny w toku procesu dziejowego, uwarunkowaniach jej funkcjonowania w różnych kulturach i okresach historycznych. Wiele uwagi poświęcał przemianom rodziny w realiach jemu współczesnych, w warunkach intensywnych przemian cywilizacyjnych, rozpatrywał ideologiczne konteksty postaw wobec instytucji rodziny²⁰. Lewicowa orientacja i wrażliwość Krzywickiego widoczna była m.in. w jego rozważaniach na temat położenia niezamożnych rodzin. Podkreślając istotną rolę społeczną rodziny wielokrotnie wypowiadał się na temat trudnych warunków życia ubogich środowisk, prowadzących do patologizacji stosunków w środowisku domowym. Zwracał uwagę na fatalne warunki życia rodzin robotniczych, gdzie ubóstwo i zaabsorbowanie obojga rodziców przez pracę zarobkową powodowało, że dzieci były wychowywane „przez ulicę”. Dlatego przekonywał, że konieczne jest organizowanie publicznych zakładów wychowawczych dla dzieci kobiet, które są zmuszone do wykonywania pracy zarobkowej. Powoływał się przy tym na przykład Francji i Anglii, gdzie połowa dzieci w wieku od 3 do 7 lat uczęszczała do publicznych placówek wychowawczych, zaś 25% dzieci do prywatnych zakładów; wszystkie one zatrudniały przygotowanych do swej pracy pedagogów²¹. Był gorącym orędownikiem powszechnej, bezpłatnej i obowiązkowej oświaty, którą uważał za „warunek nieodzowny dobrobytu społecznego”, a zarazem „niezaprzeczalne prawo każdego obywatela”²². Uznawał w tym zakresie prawo państwa do karania rodziców, którzy „usiłują wyłamać się z obowiązku posyłania dzieci swoich do szkoły”²³.

Wiele pisał o życiu moralnym społeczeństwa, także w środowisku rodzinnym dostrzegał przejawy negatywnych zjawisk – agresji, przemocy, zaniedbania. Uznawał to za wynik ubóstwa materialnego, fatalnej sytuacji mieszkaniowej, braku oświaty, niemożności zaspokojenia podstawowych potrzeb przez najuboższe rodziny. Jak zauważał, rodzice przyczyniali się czasami do popadania w konflikt z prawem potomstwa. Wypowiadał się na temat najbardziej drastycznych patologii w przestrzeni życia rodzinnego, piętnując zmuszanie dziewcząt do prostytucji albo wychodzenia za mąż za bogatych starców²⁴. Bazując na statystykach kryminalnych zwracał uwagę na społeczno-kulturowe i prawne

¹⁹ J. Krupa, *Industrializacja i jej następstwa społeczne w poglądach Ludwika Krzywickiego*, „Rocznik Łódzki” 1999, t. XLVI, s. 29–50.

²⁰ L. Krzywicki, *Socjalizm i rodzina*, [w:] Tenże, *Dziela*, t. II, PWN, Warszawa 1958, s. 218–222.

²¹ Tenże, *Uspołecznienie pieczy macierzyńskiej*, [w:] Tenże, *Dziela*, t. V, red. A. Osiańczak-Molska, PWN, Warszawa 1960, s. 153.

²² Tenże, *Drogi oświaty*, [w:] *Praca oświatowa, jej zadania, metody, organizacja*, M. Arct, Kraków 1913, s. 131.

²³ Tamże.

²⁴ L. Krzywicki, *Kłamstwo konwencjonalne*, [w:] Tenże, *Dziela*, t. II, red. H. Holland, PWN, Warszawa 1958, s. 98.

uwarunkowania dzieciobójstwa. Podkreślał, że najczęściej popełniają je kobiety niezamężne, z najuboższych kręgów społecznych, analfabetki. Dokonywane przez kobiety zbrodnie dzieciobójstwa potwierdzały jego założenie, że „zbrodnia jest wynikiem warunków społecznych”; pisał, iż „czeladź i służący spełniają najwięcej dzieciobójstw – wynik to tego, że kobieta idąca w służbę sprzedaje nie tylko siłę roboczą ale i ciało”²⁵. Podkreślał konieczność podniesienia jakości życia rodzinnego robotników, ubogich rzemieślników i chłopów, uważając, że konieczna do tego jest zmiana stosunków ustrojowych i ekonomicznych²⁶. Broniąc idei solidarności i humanitaryzmu Krzywicki krytykował natomiast tradycyjną filantropię²⁷. Pisał, że wzrost świadomości politycznej i ekonomicznej zrodził wśród ludności robotniczej poczucie godności osobistej, które wywoływało „wstręt ku wszelkiej pomocy noszącej chociażby oddalone piętno jałmużny”²⁸. Uważał, że należy stworzyć system wsparcia dla potrzebujących rodzin, troszczyć się o zapewnienie wszystkim obywatelom dostępu do edukacji, służby zdrowia, kultury. Te dziedziny życia społecznego powinny być organizowane przez aparat państwa, a realizujące je instytucje powinny zatrudniać wysoko wykwalifikowanych specjalistów.

O potrzebie wspierania rodzin z ubogich i zaniedbanych środowisk wielokrotnie pisała Zofia Daszyńska-Golińska, pierwsza polska ekonomistka, sympatyzująca z ruchem socjalistycznym²⁹. Podkreślała znaczenie domów ludowych jako instytucji mających być miejscem organizowania życia lokalnej społeczności, przestrzenią dla odpoczynku i samokształcenia całych rodzin. Przedstawiała najbardziej znane, działające w Europie domy ludowe, które, jak zaznaczała, „służą nam za ideał i wzór do naśladowania”³⁰. Opisowała m.in. działający od 1887 roku Pałac Ludowy (*People's Palace*) w Londynie, londyński Toybee Hall i angielskie osady ludowe zwane *settlementami*, w których w ciągu dnia organizowano zajęcia dla dzieci, wieczorami udzielano rozmaitych porad, urządzano koncerty, zebrania dyskusyjne i kluby dla dorosłych. Wyróżniła osadę Passmore

²⁵ Tenże, *Wzrost kryminalistyki*, [w:] Tenże, *Dziela*, t. III, red. T. Kowalik, PWN, Warszawa 1959, s. 171.

²⁶ Tenże, *Socjalizm i rodzina*, [w:] Tenże, *Dziela*, t. II..., dz. cyt., s. 221.

²⁷ „Nie odmawiam sympatii dla uczuć altruistycznych ożywiających wielu działaczy na tym polu, lecz trudno mi się powstrzymać od napiętnowania czczości wszystkich deklamacji tego rodzaju. Filantropia jest to ucieleśnienie poczciwej, lecz niedalekiej dobroduszości, widzącej w zupie rumfordzkiej, w koloniach wakacyjnych i w ogóle w zażęgniwyaniu następstw z przyczyn głębszych wszystko, co tylko można uczynić najlepszego; gdyby krzewicielowi takiej pomocy wypadło ocalać człowieka, w ręce którego wszczyną się gangrena, zamiast amputacji doradzałby kompresy z wody”. Tenże, *Arystokracja ducha*, [w:] tenże, *Dziela*, t. III..., dz. cyt., s. 87.

²⁸ Tenże, *Ostatnie dzieło polityki społecznej*, [w:] Tenże, *Dziela*, t. IV, red. A. Osiadacz-Molska, PWN, Warszawa 1960, s. 232.

²⁹ Szerzej o jej działalności zob.: A. Bołdyrew, *Próba popularyzacji zachodnioeuropejskich teorii i wzorców kulturowych w piśmiennictwie naukowym i publicystyce Zofii Daszyńskiej-Golińskiej*, [w:] T. Pudłocki, K. Sierakowska (red.), *Aktywność publiczna kobiet na ziemiach polskich. Wybrane zagadnienia*, Wydawnictwo Neriton, Warszawa 2013, s. 109–125.

³⁰ Z. Daszyńska-Golińska, *Domy ludowe*, [w:] *Praca oświatowa...*, dz. cyt., s. 374.

Edwards Settlement, w której działały kluby dla chłopców, dziewcząt i kobiet, towarzystwa naukowe i sportowe, a także szkoły dla dzieci pełnosprawnych i upośledzonych³¹. Uznawała tego rodzaju instytucje za ważną formę wspierania rodzin w realizacji ich funkcji socjalizacyjnej, wychowawczej, rekreacyjno-towarzyskiej.

Wiele uwagi poświęcała prokreacyjnej funkcji rodziny, zajmując – przynajmniej w tekstach publikowanych przed I wojną światową – stanowisko zdecydowanie populacjonistyczne³². Krytykowała maltuzjanizm za ograniczanie ubogim praw do rodzicielstwa³³. Jej zdaniem zasadniczy problem wynikał nie z nadmiernej liczby dzieci w rodzinach robotniczych i chłopskich, ale z braku oświaty, zacofania, złych warunków egzystencji, polaryzacji społeczeństwa. Uważała, że należy wspierać rodziny w uboższych warstwach społecznych poprzez demokratyzację życia publicznego, przeprowadzenie reform społecznych, rozwój przemysłu, zwiększenie miejsc pracy i wysokości płac, co – poprawiając położenie materialne – miało przyczynić się do podniesienia świadomości, a w konsekwencji bardziej planowego i świadomego decydowania o prokreacji³⁴. Podkreślała także, że dla dobra społeczeństwa, ale także samej rodziny istotna jest troska o możliwości samorealizacji jednostki; w szczególnym stopniu problem ten dotyczył kobiet. Uważała, że dostęp kobiet do edukacji i ich udział w życiu publicznym w naturalny sposób ograniczy nadmierną rozrodczość, a jednocześnie nie odbierze prawa do rodzicielstwa, które stanie się świadome i odpowiedzialne. Taką postawę kobiet, łączących prokreację z realizacją obowiązków zawodowych i społecznych uznawała za najlepszą gwarancję posiadania przez małżonków odpowiedniej liczby dzieci.

„Nie chodzi o pomoc prawodawstwa, lecz o szerzenie wśród opinii przekonania, iż rodzice odpowiedzialni są za dobrobyt swoich dzieci i że kobieta oprócz obowiązków macierzyńskich spełniać musi obywatelskie, t.j. pracować i rozwijać się na równi z mężczyzną”³⁵.

Daszyńska-Golińska była pionierką polskich badań nad społecznym wymiarem alkoholizmu³⁶. Rozpatrywała tę patologię również w kontekście jej wpływu

³¹ Tamże, s. 374–375.

³² Z. Daszyńska-Golińska, *Stulecie ekonomii społecznej*, „Głos” 1901, nr 1, s. 11.

³³ Tamże, *Z badań nad zagadnieniem ludności*, „Ekonomista” 1908, s. 15.

³⁴ Tamże, s. 17–19.

³⁵ Z. Daszyńska-Golińska, *Ekonomia społeczna*, t. I, nakł. Byłych Wychowawców Szkoły Handlowej im. Leopolda Kronenberga, Warszawa 1906, s. 157. Por.: Tamże, *Prawo wyborcze kobiet*, nakł. Związku Polskich Stowarzyszeń Kobięcych w Warszawie, Warszawa 1918, s. 5.

³⁶ Tamże, *Walka z alkoholizmem w służbie oświaty i etyki*, [w:] *Praca oświatowa...*, dz. cyt., s. 419–442; Tamże, *Badania nad alkoholizmem w Galicji Zachodniej*, Towarzystwo Ludoznawcze, Lwów 1902; Anty. Al. Koholik [Z. Daszyńska-Golińska], *Pijaństwo nasz wróg*, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1905; Tamże, *Alkoholizm jako objaw choroby społecznej*, Towarzystwo „Eleute-

na życie rodzinne. Wielokrotnie zwracała uwagę na fatalny wpływ alkoholizmu rodziców na potomstwo. Uważała, że dzieci osób stale spożywających alkohol są obciążone pod względem fizycznym i moralnym nałogiem rodziców. W książce *Alkoholizm jako objaw choroby społecznej* pisała:

„Zwyrodnienie alkoholiczne jednostki przenosi się na jej następców [...] Nie tylko upojenie w chwili dawania życia dziecku, ale i każdy stopień alkoholizmu rodziców odbijać się musi na ich potomstwie”³⁷.

Zwracała uwagę na problem warunków życia i norm wychowania dziecka w rodzinie dotkniętej alkoholizmem, niekorzystną atmosferę, brak wsparcia, agresję, często także ubóstwo i marginalizację. Uznając za najważniejszy czynnik dziedziczonych obciążeń dostrzegała także znaczenie kwestii wychowawczych. Zaznaczała, że dzieci dziedziczą „skłonność do opilstwa” dodając, iż „przyczynia się do tego również wychowanie, które w rodzinie pijackiej musi być jak najgorszem”³⁸. Będąc zagorzałą zwolenniczką abstynencji eksponowała dramatyczne konsekwencje pijaństwa rodziców, zwłaszcza demoralizację dzieci³⁹. W opublikowanej w 1905 roku książce *Pijaństwo nasz wróg* przestrzegała „synowie pijaków wyrastają na zbrodniarzy, a córki stają się prostytutkami”⁴⁰. Dlatego za konieczne uważała sprawowanie kurateli nad rodzinami, w których rodzice nadużywają alkoholu, przeciwdziałanie patologiom społecznym poprzez upowszechnianie edukacji oraz podnoszenie materialnego i moralnego poziomu życia ubogich rodzin.

Rolą i socjalnym położeniem rodzin robotników przemysłowych zajmował się Aleksander Wóycicki, pierwszy polski duchowny, który uzyskał stopień doktora nauk społecznych. Opierając się na założeniach metodologicznych Frederica Leplaya prowadził badania terenowe nad rodzinami robotniczymi w Łodzi i w Zagłębiu Dąbrowskim. W okresie do I wojny światowej opublikował kilka tekstów na łamach czasopism katolickich oraz artykuł o instytucjach fabrycznych i społecznych w przemyśle Królestwa Polskiego na łamach „Ekonomisty”⁴¹. W 1915 roku wydał obszerną monografię dotyczącą chrześcijańskiego ruchu robotniczego w Królestwie Polskim⁴². W okresie powojennym kontynu-

ryi”, Kraków 1905; Taż, *Alkoholizm w Galicyi i jego zwalczanie*, „Zdrowie” 1911, nr 11, s. 810–820.

³⁷ Taż, *Alkoholizm jako objaw...*, dz. cyt., s. 30.

³⁸ Tamże, s. 30–31.

³⁹ Szerzej zob.: A. Böldyrew, *Problem prostytucji w piśmiennictwie Zofii Daszyńskiej-Golińskiej*, [w:] B. Płonka-Syroka, K. Marchel, A. Syroka (red.), *Miłość sprzedajna*, Wydawnictwo Arbo-retum, Wrocław 2014, s. 275–284.

⁴⁰ Anty. Al. Koholik [Z. Daszyńska-Golińska], *Pijaństwo...*, dz. cyt., s. 28.

⁴¹ A. Wóycicki, *Instytucje fabryczne i społeczne w przemyśle Królestwa Polskiego*, „Ekonomista” 1914, t. II, s. 1–70, t. III, s. 62–128, t. IV, s. 1–104.

⁴² A. Wóycicki, *Chrześcijański ruch robotniczy w Królestwie Polskim. Monografia społeczna*, Piotrogród 1915.

ował badania socjologiczne. Koncentrował się na problemie kształtowania się warstwy robotniczej na ziemiach polskich i warunkach życia rodzin robotniczych⁴³. Dla zagadnienia omawianego w niniejszym tekście zasadnicze znaczenie miała jego praca *Robotnik polski w życiu rodzinnym. Monografia społeczna*, publikowana od 1918 roku na łamach czasopisma „*Ekonomista*”⁴⁴. Było to cenne, nowatorskie opracowanie problemu funkcjonowania rodzin robotniczych, w którym omówione zostało życie domowe rodziny robotniczej, jej miejsce w sferze publicznej oraz źródła i przejawy kryzysów rodzin robotniczych. Praca odwoływała się do założeń katolickiej nauki społecznej. Wóycicki uważał, że chrześcijański system wartości społecznych zapewnia trwałość rodziny, jej etos i społeczną godność.

Występując z pozycji duchownego i uczonego przypisywał rodzinie fundamentalną rolę w życiu społecznym, podkreślał jej ogromne zasługi poprzez wypełnianie funkcji prokreacyjnej, socjalizacyjnej i egzystencjalnej. Zwracał uwagę, że w rodzinie następuje przekaz dziedzictwa kulturowego, że jest ona przestrzenią wychowania społecznego, które uważał za warunek niezbędny dla budowania harmonii społecznej, a w rezultacie prawidłowego funkcjonowania państwa. Przypisywał jej rangę najważniejszego środowiska wychowawczego młodego pokolenia. Pisał:

„Poza rodziną [...] posłannictwa tego nikt nie wykona należycie. Dotąd ani pedagogika, ani żadna inna pokrewna jej nauka nie wynalazła jeszcze lepszej szkoły wychowania nad rodzinę. Żadna szkoła, żaden zakład wychowawczy nie wykrzesze tak rozległej gamy uczuć w sercu dziecka, jak rodzina. W rodzinie dziecko czerpie tradycję, życie umysłowe i moralne, tak samo jak życie fizyczne; w niej to kształtuje się jego dusza i charakter”⁴⁵.

Rodzinę uznawał za pierwsze środowisko wpajania wartości moralnych. Oceniał, że od poziomu jednostek zależy poziom etyczny całego społeczeństwa; troska o przekaz właściwych postaw moralnych w środowisku rodzinnym spełniała zatem istotną rolę nie tylko z punktu widzenia indywidualnego, ale także zbiorowego. I w tym, i w innych aspektach przypisywał rodzinie wartość absolutnie priorytetową zarówno w funkcjonowaniu społeczeństwa w dobie zaborów, jak i w warunkach odbudowy własnej państwowości⁴⁶.

⁴³ W. Winclawski, *Słownik biograficzny socjologii polskiej*, t. IV, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2011, s. 182–187.

⁴⁴ A. Wóycicki, *Robotnik polski w życiu rodzinnym. Monografia społeczna*, „*Ekonomista*” 1918, t. IV, s. 35–94, 1919, t. I, s. 59–92, t. II, s. 77–94; t. III/IV, s. 49–62; 1920, t. I, s. 95–123; 1922, t. II, s. 65–110. Tekst został także opublikowany w postaci zwartej w Warszawie w 1922 roku.

⁴⁵ Tamże, „*Ekonomista*” 1918, t. IV, s. 68.

⁴⁶ Pisał: „Całe społeczeństwo odnosi wielką korzyść ze zdrowego rozwoju rodziny, której wpływ o wiele przechodzi wpływ jednostki, jakkolwiekby ona była. Rodzina jest żywiołem wybitnie społecznym, czynną komórką organiczną, która tworzy naród, sama zaś nie daje się pochłoniąć przezeń. U ogniska domowego krzepną i utrwalają się charaktery, obyczaje i tradycje, stanowią-

Na przełomie XIX i XX wieku polscy ekonomiści odegrali niebagatelną rolę w dyskusji na temat położenia rodziny, jej roli i funkcji, czynników utrudniających jej funkcjonowanie i prawidłowe wychowanie dzieci. Celem tego dyskursu była diagnoza opisywanej sytuacji i wskazanie koncepcji wsparcia rodzin ubogich i zaniedbanych. Środowisko ekonomistów nie zawsze dostrzegało złożoność problemów, koncentrowało się na aspektach finansowych i organizacyjnych przedsięwzięć socjalnych, opiekuńczych i edukacyjnych, które miały wspierać rodzinę w jej zadaniach. Współpraca ze specjalistami z innych dziedzin – lekarzami, pedagogami, prawnikami, socjologami była jednak bardzo cennym doświadczeniem zawodowym dla wielu ze wspomnianych uczonych, a przede wszystkim pomagała w wypracowaniu podstaw polityki społecznej. Państwo polskie, znajdujące się w 1918 roku *in statu nascendi* odwoływało się do koncepcji, wypracowanych jeszcze w dobie zaborów. Były one stale doskonalone i dostosowywane do wymogów społeczeństwa Odrodzonej Rzeczypospolitej. Wielu spośród wymienionych specjalistów w Polsce w okresie międzywojennym rozwijało swą działalność nie tylko w wymiarze teoretycznym, ale także praktycznym – w obszarze polityki społecznej i oświatowej. Dość przypomnieć, że Ludwik Krzywicki był kierownikiem Instytutu Gospodarstwa Społecznego i współpracownikiem wielu instytucji naukowych i oświatowych, Stanisław Głąbiński został w 1923 roku, w rządzie Wincentego Witosa, ministrem Wyznań i Oświecenia Publicznego, a Zofia Daszyńska-Golińska była referentem resortu spraw kobiet i młodocianych Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej. Ich koncepcje w zakresie form wspierania rodzin w realizacji ich podstawowych funkcji, tworzone już w okresie zaborów, omawiane na łamach opracowań naukowych, w prasie specjalistycznej i społecznej, były rozwijane i realizowane w II Rzeczypospolitej.

Bibliografia

- Benziman G., *Narratives of Child Neglect in Romantic and Victorian Culture*, Palgrave Macmillan, New York 2012.
- Biliński L., *System ekonomii społecznej*, t. I, Gubrynowicz i Schmidt, Lwów 1880.
- Bołdyrew A., *Problem prostytucji w piśmiennictwie Zofii Daszyńskiej-Golińskiej*, [w:] B. Płonka-Syroka, K. Marchel, A. Syroka (red.), *Miłość sprzedajna*, Wydawnictwo Arboretum, Wrocław 2014.
- Bołdyrew A., *Próba popularyzacji zachodnioeuropejskich teorii i wzorców kulturowych w piśmiennictwie naukowym i publicystyce Zofii Daszyńskiej-Golińskiej*, [w:] T. Pudłocki, K. Sierakowska (red.), *Aktywność publiczna kobiet na ziemiach polskich. Wybrane zagadnienia*, Wydawnictwo Neriton, Warszawa 2013.

ce niejako duszę narodów; tu rozwijają się cnoty indywidualne, podstawa i gwarancja cnót publicznych; tu skupiają się i przechodzą daleko poza granice życia ludzkiego siły, które inaczej byłyby stracone”. Tamże, s. 69.

- Daszyńska-Golińska Z., [Anty. Al. Koholik], *Pijaństwo nasz wróg*, Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1905.
- Daszyńska-Golińska Z., *Alkoholizm jako objaw choroby społecznej*, Towarzystwo „Eleuteryi”, Kraków 1905.
- Daszyńska-Golińska Z., *Alkoholizm w Galicyi i jego zwalczanie*, „Zdrowie” 1911, nr 11.
- Daszyńska-Golińska Z., *Badania nad alkoholizmem w Galicji Zachodniej*, Towarzystwo Ludoznawcze, Lwów 1902.
- Daszyńska-Golińska Z., *Domy ludowe*, [w:] *Praca oświatowa, jej zadania, metody, organizacja*, M. Arct, Kraków 1913.
- Daszyńska-Golińska Z., *Ekonomia społeczna*, t. I, nakł. Byłych Wychowawców Szkoły Handlowej im. Leopolda Kronenberga, Warszawa 1906.
- Daszyńska-Golińska Z., *Prawo wyborcze kobiet*, nakł. Związku Polskich Stowarzyszeń Kobietych w Warszawie, Warszawa 1918.
- Daszyńska-Golińska Z., *Stulecie ekonomji społecznej*, „Głos” 1901, nr 1.
- Daszyńska-Golińska Z., *Walka z alkoholizmem w służbie oświaty i etyki*, [w:] *Praca oświatowa, jej zadania, metody, organizacja*, M. Arct, Kraków 1913.
- Daszyńska-Golińska Z., *Z badań nad zagadnieniem ludności*, „Ekonomista” 1908, nr 1–2.
- Głębiński S., *O systemie fizyokratów w ekonomice społecznej*, nakł. autora, Sambor 1888.
- Głębiński S., *Wykład ekonomiki społecznej wraz z zarysem polityki ekonomicznej i z historią ekonomiki*, nakł. autora, Lwów 1913.
- Grzybek D., *Nauka czy ideologia. Biografia intelektualna Adama Krzyżanowskiego*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2005.
- Heywood C., *Childhood and Children*, [w:] J. Merriman, J. Winter (red.), *Europe 1789 to 1914: Encyclopedia of the Age of Industry and Empire*, t. I, Thomson Gale, Detroit 2006.
- Krupa J., *Industrializacja i jej następstwa społeczne w poglądach Ludwika Krzywickiego*, „Rocznik Łódzki” 1999, t. XLVI.
- Krzywicki L., *Arystokracja ducha*, [w:] Tenże, *Dziela*, t. III, red. T. Kowalik, PWN, Warszawa 1959.
- Krzywicki L., *Drogi oświaty*, [w:] *Praca oświatowa, jej zadania, metody, organizacja*, M. Arct, Kraków 1913.
- Krzywicki L., *Kłamstwo konwencjonalne*, [w:] Tenże, *Dziela*, t. II, red. H. Holland, PWN, Warszawa 1958.
- Krzywicki L., *Ostatnie dzieło polityki społecznej*, [w:] Tenże, *Dziela*, t. IV, red. A. Osia-dacz-Molska, PWN, Warszawa 1960.
- Krzywicki L., *Socjalizm i rodzina*, [w:] Tenże, *Dziela*, t. II, red. H. Holland, PWN, Warszawa 1958.
- Krzywicki L., *Uspołecznienie pieczy macierzyńskiej*, [w:] Tenże, *Dziela*, t. V, red. A. Osia-dacz-Molska, PWN, Warszawa 1960.
- Krzywicki L., *Wzrost kryminalistyki*, [w:] Tenże, *Dziela*, t. III, red. T. Kowalik, PWN, Warszawa 1959.
- Krzyżanowski A., *Pauperyzacja Polski współczesnej*, Krakowska Spółka Wydawnicza, Kraków 1925.
- Krzyżanowski A., *Teorya Malthusa ze szczególnem uwzględnieniem jej stosunku do prawa zmniejszającego się przychodu z ziemi*, Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1908.

- Landreth H., Colander D.C., *Historia myśli ekonomicznej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2005.
- Lepalczyk I., *Co Ludwik Krzywicki dał polskiej pedagogice społecznej*, „Pedagogika Społeczna” 2002, nr 2.
- Malthus T.R., *Prawo ludności*, wyb. A. Krzyżanowski, Gebethner i Wolff, Warszawa – Kraków 1925.
- Miąso J., *Ludwik Krzywicki. Działalność i ideologia oświatowa*, Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, Warszawa 1964.
- Milewski J., *Ludność*, [w:] J. Milewski, W. Czerkawski, *Polityka ekonomiczna*, t. I, Księgarnia Spółki Wydawniczej Polskiej, Kraków 1905.
- Okólski M., *Demografia. Podstawowe pojęcia, procesy i teorie w encyklopedycznym zarysie*, Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, Warszawa 2005.
- Stearns P.N., *Childhood in World History*, Routledge Taylor & Francis Group, New York 2006.
- Szacka B., *Wprowadzenie do socjologii*, Oficyna Naukowa, Warszawa 2008.
- Szlendak T., *Socjologia rodziny. Ewolucja, historia, zróżnicowanie*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2012.
- Taylor E., *Historia rozwoju ekonomiki*, t. I, PWN, Poznań 1957.
- Winclawski W., *Słownik biograficzny socjologii polskiej*, t. IV, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2011.
- Wóycicki A., *Chrześcijański ruch robotniczy w Królestwie Polskim. Monografia społeczna*, Tipogr. Děla, Piotrogród 1915.
- Wóycicki A., *Instytucje fabryczne i społeczne w przemyśle Królestwa Polskiego*, „Ekonomista” 1914, t. II, t. III, t. IV.
- Wóycicki A., *Robotnik polski w życiu rodzinnym. Monografia społeczna*, „Ekonomista” 1918, t. IV, 1919, t. I, t. II; t. III/IV; 1920, t. I; 1922, t. II.